

Kur'an ve Sünnet Araştırmaları Dergisi

Journal of Qur'an and Sunnah Studies

مجلة دراسات القرآن و السنة

&&&

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/kursad>

e-ISSN: 2791-8726 82

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 2, Yıl/Year: 202025 (Eylül/September)

Muhammed Şefî' Diyûbendî ve *Tefsiru Ma'ârifî'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Metodu

Mohammad Shafî' Deobandî and the Methodology of Tafsiru Ma'ârif al-Qur'ân

Mohammad Esmail AZIZISHCHI

Doktora Öğrencisi, Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Kayseri, Türkiye / PhD Student, Erciyes University, Institute of Social Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Kayseri, Turkey.

aziz.ishchi614@gmail.com

0000-0002-0649-8415

Erdoğan PAZARBAŞI

Prof. Dr. Erciyes Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Ana Bilim Dalı, Tefsir Bilim Dalı, Kayseri, Türkiye / Prof. Dr. Erciyes University, Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences, Department of Tafsir, Kayseri, Turkey.

erdoganp@erciyes.edu.tr

0000-0001-2345-6789

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliş Tarihi/Date Received: 22/06/2025

Kabul Tarihi/Date Accepted: 25/09/2025

Yayın Tarihi/Date Published: 30/09/2025

Etik Beyan / Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Değerlendirme: Çift Taraflı Kör Hakemlik

İntihal Denetimi: Yapıldı.

Etik Kurul: Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup kullanılan veriler literatür taraması/yayınlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir.

Etik Bildirim: ahmetzdmr@hotmail.com

Öz

Bu çalışma, Diyûbend ekolünün önde gelen âlimlerinden Muhammed Şefî' Diyûbendî'nin (ö. 1396/1976) hayatını ve *Tefsiri Ma'ârifil-Kur'ân* adlı eserinin metodolojisini ele almaktadır. Türkiye'de Diyûbendî ve onun tefsiri üzerine akademik düzeyde müstakil ve kapsamlı bir araştırmanın bugüne kadar yapılmamış olması, bu konunun incelemesini zaruri kılmıştır. Araştırmanın temel amacı, müfessirin rivayet ve dirayet pratiğini analiz ederek, onun klasik tefsir geleneğiyle olan bağı ve bu gelenekten ayrıldığı yönlerini ortaya koymaktır. Ayrıca çalışma, bir yandan Türkçe akademik literatürde hissedilen bir boşluğu doldurmayı, diğer yandan da ileride gerçekleştirilecek müstakil çalışmalara sağlam bir ilmî zemin hazırlamayı amaçlamaktadır. İnceleme, ağırlıklı olarak literatür taramasına dayanmaktadır. Bu kapsamda Hindistan, Pakistan ve Türkiye'deki medrese ve üniversite çevrelerinde ele alınan Arapça, Farsça, Urduca ve Türkçe kaynaklar incelenmiştir. Kitap, tez ve makalelerden oluşan bu literatür tespit edilerek sistematik biçimde birincil ve ikincil kaynaklar üzerinden analiz edilmektedir. Elde edilen bulgulara göre, Diyûbendî'nin rivayetleri aktarırken seçici ve tenkitçi bir yöntem kullandığı, dirayet boyutunda ise fikhî, tarihî ve tasavvufî meseleleri bütüncül bir yaklaşımla yorumladığı bilinmektedir. Bu metodolojik yaklaşım, tefsirin hem ilmî çevrelerde hem de halk arasında kabul görülmesine zemin hazırlamıştır. Ayrıca tefsirin farklı dillere çevrilmesi, onun çeşitli coğrafyalarda yaygın biçimde kullanılmasını ve etkili bir kaynak hâline gelmesini sağlamıştır.

Anahtar Kelimeler: Diyûbend, Muhammed Şefî', Eserleri, *Ma'ârifil-Kur'ân*, Metod.

Abstract

This study examines the life of Moḥammad Shafî' Deobandî (d. 1396/1976), one of the prominent scholars of the Deoband school, and the methodology of his work *Tafsiri Ma'ârif al-Qur'ân*. The fact that no independent and comprehensive academic research on Deobandî and his tafsir has yet been carried out in Turkey has made the investigation of this subject necessary. The main purpose of the research is to analyze the exegete's application of the methods of riwayat and dirayah, thereby revealing both his connection with the classical tafsir tradition and the aspects in which he diverges from it. Furthermore, the study aims, on the one hand, to fill a gap in the Turkish academic literature, and on the other, to provide a solid scholarly basis for future independent studies. The examination is primarily based on a review of the literature. Within this scope, Arabic, Persian, Urdu, and Turkish sources discussed in madrasah and university circles in India, Pakistan, and Turkey have been examined. This literature, consisting of books, theses, and articles, has been identified and systematically analyzed through primary and secondary sources. According to the findings, Deobandî employed a selective and critical approach in transmitting narrations, while in the dimension of dirayah, he interpreted juridical, historical, and mystical issues with an integrative perspective. This methodological approach paved the way for the tafsir to gain acceptance both in scholarly circles and among the general public. In addition, the translation of the tafsir into different languages enabled its widespread use across various regions and established it as an influential source.

Keywords: Deoband, Moḥammad Shafî', Works, *Ma'ârif al-Qur'ân*, Methodology.

Giriş

Muhammed Şefî' Diyûbendî'nin (ö. 1396/1976) doğup büyüdüğü, tahsil gördüğü ve müderrislik yaptığı Dârü'l-ulûm-i Diyûbend ile bu bölgenin dönemin siyasî, ilmî ve kültürel yapısına dair kısa bir arka plan sunmak, çalışmanın bütünlüğü açısından faydalı olacaktır.

İngiliz sömürge yönetimi döneminin Hind Alt Kıtası'nın ilmî direnişin en güçlü sembollerinden biri, 1866 yılında Diyûbend kasabasında kurulan ve kısa bir sürede dönemin mütekâmil bir Dârü'l-ulûm'u hâline gelen Diyûbend ekolü olmuştur.¹ 1866 yılında Muhammed Kâsım Nânevte'vî (ö. 1297/1880) öncülüğünde Diyûbend kasabasında kurulması planlanan medrese, Reşîd Ahmed Gengûhî'nin (ö. 1323/1905) de dahilyle Çatta Mescidi'nde temellendirilmiştir. Söz konusu ilmî merkezin müessisleri arasında Zülfikâr Ali (ö. 1322/1904), Muhammed Ya'kup Nânevte'vî (ö. 1301/1884) ve Mevlânâ Fazlurrahman (ö. 1325/1907) gibi önde gelen âlimler yer almıştır.²

Diyûbend, ticari ve sanayi açıdan önemsiz küçük bir kasaba olmasına rağmen, burada kurulan Dârü'l-ulûm-i Diyûbend sayesinde İslâmî ilimlerin önemli bir merkezi haline gelmiştir.³ Dârü'l-ulûm, Hind Alt Kıtası'nda İslâmî ilimlerin yeniden canlanmasına öncülük etmiş, Batı emperyalizminin gölgesinde kaybolmaya yüz tutan bu ilimlerin ışığını tekrar yakmıştır. Kurucularının samimiyet ve gayretleri sayesinde yetişen âlimler, bilgiyi, ameli, samimiyeti ve fedakârlığı bir araya getirerek bölgeyi ilimle aydınlatmışlardır.⁴ Muhammed Şefî'nin söz konusu medresede müderrislik yaptığı dönemde, İngilizler 19. yüzyılın ilk çeyreğinde Hindistan'ın kuzeyine yönelerek sömürgeci yayılmalarını başlatmıştır. Sihler, Maratalar ve Racputlarla yaptıkları anlaşmalarla kuzeyde hâkimiyet kurmuşlardır. Takip ettikleri 30 yıl içinde ise Sind, Keşmîr, Asam, Peşâver, Cihansi ve Magbû'u da ele geçirerek tüm Hindistan'ı kontrol altına almışlardır.⁵

İngiliz sömürgeciliğine karşı yürütülen siyasi mücadele, Müslümanlar ile Hinduların ortak bir özgürlük ideali etrafında başlamıştır. Bu dönemde ülkenin dinî açıdan bölünme fikri gündeme gelmemiş, eşit vatandaşlık anlayışı öne çıkmıştır.⁶ I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı'nın İngiltere'ye karşı cephe alması, Hindistan'daki Müslümanlar arasında bir dayanışma hissi uyandırmış; bu da Hilâfet Hareketi'nin doğmasına zemin hazırlamıştır. Ancak Türkiye'de 1924 yılında hilâfetin kaldırılması, Hindistan'da hem Hilâfet Hareketi'nin hem de Hindu-Müslüman ittifakının sona ermesine neden olmuştur.⁷ Bu dönemde yükselen Hindu milliyetçiliği, Müslümanlarla yaşanan toplumsal gerilimler, ağır ekonomik şartlar ve sömürge yönetiminin artan baskıları; Müslümanlar arasında haklarını koruyabilecek yeni bir siyasî yapılanma arayışını beraberinde getirmiştir. Böylece 1906'da kurulan Hindistan Müslümanlar Birliği ile bu arayış kurumsallaşmıştır. Modern eğitim kurumlarında yetişen yeni nesil panislâmcı kadrolar da bu yapının fikrî omurgasını desteklemiştir. Özellikle Osmanlı Devleti'nde yaşanan gelişmeler Müslüman kamuoyunun siyasî duyarlılığını derinleştirmiştir.⁸

* Bu makale, Prof. Dr. Erdoğan PAZARBAŞI danışmanlığında hazırlanan "Muhammed Şefî' Diyûbendî ve *Tefsiru Ma'ârifî'l-Kur'ân* Adlı Eserinin Metodu" doktora tezinden üretilmiştir.

¹ Abdulhamit Birişik, *Hind Altkıtası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*, (İstanbul: Kur'ân İlimleri, 2001), 170.

² Birişik, *Hind Altkıtası*, 171; bkz. Seyyid Mahbub Rezavî, *Tarih-i Darü'l-ulûm Diyûbend*, (Yüpî: İdâre-i İhtimâm Darü'l-ulûm Diyûbend, 1992), 129-130.

³ Muhammed Refî' Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, (Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif, 2005), 24; Özcan Azmî, "Dârülulûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1993), 8/554.

⁴ Muhammed Şefî' Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, (Karaçi: İdârâtü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmu'l-İslâmiyye, 1418), 3/2.

⁵ Özcan Azmî, "Hindistan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/78.

⁶ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/7.

⁷ Azmî, "Hindistan", 18/79.

⁸ Bkz. Azmî, "Hindistan", 18/78; Azmî, "Dârülulûm", 8/554.

Bu eylemlerin neticesinde, bağımsızlık yönündeki çabalar Müslümanlar arasında müstakil bir devlet fikrinin güçlenmesine yol açmıştır. Muhammed Ali Cinnâh (ö. 1367/1948) ve Muhammed Ali (ö. 1350/1931) gibi liderler bu sürece öncülük etmişlerdir. Lahor'da düzenlenen toplantıda Müslümanların çoğunlukla yaşadığı bölgelerin tek bir yönetim altında birleşmesini savunmuşlardır. II. Dünya Savaşı sonrası yapılan seçimlerde Müslümanlar Birliği'nin büyük başarı kazanması, İngiliz hükümetini Hindistan'dan çekilmeye zorlamıştır. Bu gelişmeler sonucunda, 3 Haziran 1947'de açıklanan planla Hindistan'ın bölünmesi ve Pakistan'ın kurulması kararlaştırılmıştır. Son karar ise 18 Temmuz'da onaylanarak 14 Ağustos 1947'de uygulanmış ve Pakistan'ın Hindistan'dan ayrı bir ülke olması uygulamaya geçmiştir.⁹

Hindistan, İslâmî ilimler alanında çok sayıda eserin kaleme alındığı, ilmî üretkenliğiyle ön plana çıkan bir coğrafyadır. Bu ülke hem nitelik hem de nicelik açısından İslâmî ilimlerin gelişimine önemli katkılarda bulunmuştur. 19. yüzyıla kadar ülkedeki İslâmî eğitim ve araştırma faaliyetleri köklü bir geleneğe sahip olan medreseler aracılığıyla yürütülmüştür. Ancak İngiliz sömürge yönetiminin bölgeye hâkim olmasıyla birlikte, Batı tarzı eğitim kurumlarının kurulmaya başlandığı ve bu kurumların zamanla geleneksel medreselere alternatif olarak öne çıktığı belirtilmiştir.¹⁰ Bu yeni dönemde gerçekleşen fikir ekolleriyile tesis edilen eğitim merkezleri, İngiliz hükümetinin yanında ya da karşısında olma ilkesi üzerine inşa etmiştir. Bunun genel prensipleri belli olmakla birlikte uzaklık ve yakınlık bakımından çeşitlilik ortaya çıkmıştır. Örneğin: ehl-i hadîs ekolü olarak bilinen bir grup, başlangıçta İngiliz idaresine yakın bir tutum sergilemişse de bu tavır, çoğu zaman doğrudan bir destekten ziyade, onlarla açık bir çatışmaya girmekten kaçınmaya yönelik temkinli bir yaklaşım olarak değerlendirilmiştir.¹¹

Kendilerini akîde yönünden ehl-i Sünnet ve'l-Cemâat, mezhep açısından Hanefî ve meşrep yönüyle sûfî olarak tanımlayan bir topluluk olan Birelvîler, bu anlayışı Mevlânâ Ahmed Rıza Hân Birelvî (ö. 1339/1921) öncülüğünde sistemleştirilmiştir. Hanefî mezhebine bağlı olmalarına rağmen, Birelvî ekolünün mensupları, kurucularının özel yorumlarını öncelikli olarak esas almakta ve bu doğrultuda amel etmektedirler.¹²

Cemaat-i İslâmî hareketi de öne çıkan ekollerden birisidir. Ebû'l-'Alâ Mevdûdî'nin (ö. 1399/1979) 1941 yılında Tercümân-ı Kur'ân dergisinde "Sağlam bir cemaate ihtiyaç var" başlığıyla kaleme aldığı bir makaleyle temellenmiştir. Bu çağrının ardından aynı yıl içerisinde 75 kişilik bir grup, Lahor İslâmiyye Parkı'nda bir araya gelerek Cemaat-i İslâmî'yi kurmuş ve Mevdûdî'yi ilk genel başkan olarak seçmişlerdir.¹³

Seyyid Ahmed Hân'ın (ö. 1316/1898) 1850 yılında Hindistan'da fikri esaslarını attığı ehl-i Kur'ân da öne çıkan ekollerden birisidir. Abdullah Çekrâlevî (ö. 1334/1916) tarafından Lahor'da 1902 yılında ehl-i Kur'ân ismiyle ekolleştirilmiştir.¹⁴

Kâdiyânîlik grubunun müessisi Mirzâ Ğulâm Ahmed Kâdiyânî (ö. 1326/1908) olarak belirtilmiştir. Bundan dolayı bu cemaatin mensuplarına Kâdiyânî, Mirzâî ve Ahmedî isimleri verilmiştir. İslâm'daki inanç esaslarıyla uyuşmayan görüşlerinden ötürü, Kâdiyânî grubuna bağlı kişilerin 1974 yılında Pakistan'nın Büyük Meclisi tarafından kafir oldukları ilan edilmiştir.¹⁵

⁹ Azmî, "Hindistan", 18/79.

¹⁰ Abdulhamit Birişik, "Hindistan'da İslâm Araştırmaları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/94.

¹¹ Birişik, *Hind Altkıtası*, 109.

¹² Zaferullah Daudî, *Şah Veliyullah Dehlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*, (İstanbul: İnsan Yayınları, 1995), 246-248.

¹³ Daudî, *Şah Veliyullah Dehlevî'den Günümüze*, 257-258.

¹⁴ Birişik, *Hind Altkıtası*, 178; Daudî, *Şah Veliyullah Dehlevî'den Günümüze*, 275-276.

¹⁵ Daudî, *Şah Veliyullah Dehlevî'den Günümüze*, 267.

Zikredilen ekoller arasında İngiliz hâkimiyetine açıkça karşı çıkan, İslâmî eğitim metoduyla ilmi ve toplumsal seferberlik ilan eden ve gerektiğinde silahlı mücadeleyi de meşru gören sadece “Deyûbend Ekolü” sayılabilir.¹⁶ Ancak Pakistan’ın kurulma sürecinde Diyûbend ekolüne mensup âlimler ikiye ayrılmıştır. Ebû’l-Kelâm Âzâd (ö. 1378/1958) ve Hüseyin Ahmed Medenî (ö. 1376/1957) gibi isimler, Hindistan’ın bölünmesine karşı çıkmışlardır. Müslümanların Hindularla birlikte tek bir millet olarak yaşayabileceğini savunmuş ve Kongre Partisi’ni desteklemişlerdir.¹⁷ Buna karşılık Şebbîr Ahmed Osmânî (ö. 1368/1949) liderliğindeki bir diğer grup ise Müslümanların ayrı bir millet olduğunu ileri sürerek Müslim-Lig’in yanında yer almıştır. Bu çizgi, Şeyhu’l-Hind Mahmud Hasan’ın öncülük ettiği özgürlük mücadelesinin devamı niteliğindedir.¹⁸ Onun ardından Eşref Ali Tehânevî, Şebbîr Ahmed Osmânî, Zafer Ahmed Osmânî (ö. 1394/1974) ve Muhammed Şefî’ Diyûbendî gibi önemli isimler, Pakistan’ın kuruluş sürecine destek vermek amacıyla “Cemiyet-i Ulemâ-i İslâm” adlı bir âlimler birliği oluşturarak, Müslümanları siyasi birlik ve mücadeleye teşvik etmişlerdir.¹⁹

Araştırmada konu olan müfessir, Pakistan’ın kurulmasını İslâm ümmetinin selâmeti için zaruri görerek bu uğurda yoğun bir mücadele yürütmüştür. Bu siyasî gayrete tam anlamıyla vakit ayırabilmek için 1944 yılında Dârü’l-ulûm-i Diyûbend’deki görevlerinden istifa etmiştir. Ülkenin dört bir yanında dolaşarak Müslümanları yeni devlet fikrine teşvik etmiş, onları gayrimüslim hâkimiyetin tehlikelerine karşı uyarmıştır.²⁰

Nihâyet 1947’de Pakistan’ın kurulmasıyla Müslümanlara dinlerini serbestçe yaşama imkânı sunulmuştur. Ancak bu ayrılık süreci, iki taraflı büyük göçlere ve trajik katliamlara sebep olmuş, özellikle yeni kurulan Pakistan devleti için ciddi zorluklar doğurmuştur. Buna karşın Hindistan devleti ise mevcut İngiliz devlet yapısını devraldığı için daha az sarsılmıştır.²¹

1. Muhammed Şefî’ Diyûbendî’nin Hayatı

Muhammed Şefî’ Osmânî Diyûbendî, 24 Ocak 1897’ye tekabül eden 20 Şaban 1314 tarihinde Hindistan’ın Uttar Pradeş eyaletindeki Sehârenpûr şehrine bağlı Diyûbend köyünde doğmuştur.²² Babası Muhammed Yâsîn, başlangıçta oğlunun ismini “Muhammed Mûbîn” istemiş; ancak şeyhi Reşît Ahmet Gengûhî’nin (ö. 1323/1905) tavsiyesi üzerine “Muhammed Şefî” ismini tercih etmiştir.²³ Kendisi de tefsirinde isminin “Muhammed Şefî” olduğunu beyan etmiştir.²⁴

Müfessir, çocukluğunu ilim ve irfan beşiği olan Dârü’l-ulûm-i Diyûbend’de geçirmiştir.²⁵ Babasının rehberliğiyle söz konusu medresede beş yaşında Kur’ân derslerine başlamıştır. Ardından Urduca, Farsça, matematik ve Arapça eğitimi alarak temel dinî ve aklî ilimlerde

¹⁶ Birışık, *Hind Altkitası*, 110.

¹⁷ Azmî, “Hindistan”, 18/79; Daudî, *Şah Velîyullah Dehlevî’den Günümüze*, 235-236.

¹⁸ Daudî, *Şah Velîyullah Dehlevî’den Günümüze*, 236; *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/6-7.

¹⁹ Diyûbendî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/8.

²⁰ Diyûbendî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/8.

²¹ Diyûbendî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/8-9; Azmî, “Hindistan”, 18/79.

²² Muhammed Şefî’ Diyûbendî, *İmdâdü’l-Müftiyyîn*, (Karaçi: Dârü’l-İşâ’at, 2001), 2/54; Muhammed Ekber Şâh Buhârî, *Müftî-i A’zam-ı Pâkistân key Meşhur Hülefâ ve Telâmizehü*, (Karaçi: Maktebet-ü Dârü’l-ulûm-i Karaçi, 1431), 29; Abdulhamit Birışık, “Muhammed Şefî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2020), 30/573; Diyûbendî, *Ahkâmü’l-Kur’ân*, 3/1.

²³ Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A’zam*, 16-24.

²⁴ Muhammed Şefî’ Diyûbendî, *Tefsiru Ma’ârifü’l-Kur’ân*, çev. Muhammed Yusuf Hüseyinpur, (İran: İntişâratu Şeyhi’l-İslâm Ahmet Câm, 1967), 1/59.

²⁵ Hâmed Eşref Hamdânî, *Müftî Muhammed Şefî’ Şâ’iren Arabiyyen*, (Karaçi: Câmî’a Pancâp, ty.), 24.

kendisini geliştirmiştir. 1917 yılında Dârü'l-ulûm'dan mezun olmuş, ardından felsefe ve kalam alanında ileri düzeydeki kitapları okumuştur.²⁶

İnceleme konusu olarak belirlenen müfessir, aklî ve naklî eğitimini, Muhammed Enver Şah Keşmîrî (ö. 1352/1933), Azîzürrahman Osmânî (ö. 1346/1927), Şebbîr Ahmed Osmânî (ö. 1368/1949), Sait Asgar Hüseyin el-Hâşemî ve İ'zâz Ali Diyûbendî (ö. 1374/1955) gibi dönemin önde gelen âlimlerinden tahsil ederek tamamlamıştır.²⁷ Çocukluğundan itibaren ilim ve irfan meclislerine büyük ilgi duymuş, özellikle Şeyhü'l-Hint Mahmût Hasan'ın (ö. 1339/1920) sohbetlerine katılarak manevi eğitim almıştır. İngilizler tarafından Malta'ya sürgün edilen şeyhinin yokluğunda ise 1346'da Eşref Ali Tehânevî'ye (ö. 1362/1943) intisap etmiş, onun rehberliğinde 26 yıl boyunca tasavvufî eğitime devam etmiştir. Şeyhi Tehânevî tarafından 1349 yılında halifelik makamına icazet verilen Muhammed Şefî', yine de 1362 yılına kadar şeyhinin sohbetlerinden istifade etmeye devam etmiştir. Böylece Muhammed Şefî'nin sağlam manevî eğitimi ile zahirî ilminin derinliği birleşerek büyük bir âlim ve mutasavvîf olmasına imkân sağlamıştır.²⁸

Müfessir, öğrencilik yıllarında gösterdiği ilmî başarı, keskin zekâsı ve derin düşünce kabiliyetiyle Dârü'l-ulûm-i Diyûbend hocalarının dikkatini çekmiş ve resmî olarak müderrisliğe kabul edilmiştir. Henüz 22 yaşındayken müderrislik görevine başlamış, 26 yıl boyunca hadis, tefsir, fıkıh ve kalam başta olmak üzere çeşitli İslâmî ilimlerde tedris faaliyeti yürütmüş; hem Hindistan'da hem de Pakistan'da tanınan bir âlim olarak ilmî mirasını geniş kitlelere aktarmıştır.²⁹ Öğretim tarzının etkileyici ve faydalı olduğu, dönemindeki öğrencileri ve çağdaşları tarafından sıkça dile getirilmiştir. Dinî ilimleri öğrenmek isteyen pek çok kişi, onun bilgi ve tecrübelerinden yararlanmışır. Kaynaklarda, doğrudan derslerine katılan öğrenci sayısının 20 bini aştığı ifade edilmektedir. Söz konusu öğrenciler yalnızca Hindistan'dan değil; Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri, Bangladeş, İran, Afganistan, Buhârâ, Semerkand, Türkistan, Endonezya gibi birçok farklı ülkelerden gelmiştir. O dönemin medreselerinde görev yapan hocaların ve din âlimlerinin büyük bir kısmı ona öğrencilik yapmış kimselerdir. Ayrıca, dönemin önde gelen müfessir, muhaddis, müftü, hukukçu, yazar ve vaizleri de onun yetiştirdiği talebeler arasında zikredilmiştir.³⁰ Bunlara binaen müfessir hayatını ilim, eğitim ve dinî hizmetlere adanarak modern dönemde İslâm ilim geleneği içerisinde mühim bir konum edinmiştir.³¹

Soylarının Hz. Osmân'a dayanması nedeniyle aile bireyleri "Osmânî" lakabını kullanmış,³² ayrıca aile büyüklerinin okul ve medrese eğitimi arasındaki bağlantıyı sağlamaları sebebiyle de "Miyâncî" lakabıyla meşhur olmuşlardır.³³

Müfessirin "Diyûbendî" unvanını kullanması ise doğduğu bölgenin isminden veya Dârü'l-ulûm-i Diyûbend medresesinden mezun olmasından kaynaklanmaktadır.³⁴ O devrin âlimleri tarafından müfessire "Fakihî'n-Nefs" lakabı verilmiştir. Müellif, hem müfessir hem de fıkıhın

²⁶ Diyûbendî, *Ma'ârifil-Kur'ân*, 1/60; Muhammed Şefî' Diyûbendî, *el-İzdiyâdü's-Senî 'ale'l-Yâni'i'l-Cenî*, (Lübnân Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018), 6-7; Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/58-59.

²⁷ Detaylı bilgi için Bkz. Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/2-3-4.

²⁸ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/5; Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/64; Diyûbendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 10.

²⁹ Diyûbendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 7; Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/4.

³⁰ Detaylı bilgi için Bkz. Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 32-142-143; Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/60.

³¹ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/4.

³² Birişik, "Muhammed Şefî", 30/573.

³³ Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 17; Muhammed Refî' Osmânî, *Fetâvâ-yı Dârü'l-ulûm-i Karaçi-İmdâdü's-Sâilîn*, (Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif Karaçi, 2010), 1/49.

³⁴ Birişik, "Muhammed Şefî", 30/573; Muhammed Zeyd Müzâhirî Nedvî, *Kitâbü't-Ta'rîfât*, (Diyûbend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2016), 32; Birişik, *Hind Altkıtası*, 170.

fürü alanlarında uzmanlaşmış; yeni ortaya çıkan fikhî meseleleri, âyet ve sünnet çerçevesinde, uzmanca ve sağduyulu bir üslupla açıklamıştır.³⁵ Pakistan'ın bağımsızlığından sonra devletin fikhî meselelerinde danışmanlık yaptığı için kendisine "Müftî A'zam-ı Pâkistân" unvanı verilmiştir.³⁶

Babası Muhammed Yâsîn, Dârü'l-ulûm-i Diyûbend'in kurucularından ve tanınmış âlimlerindedir. Hem hafız hem de ilim ehli bir zat olup hayatı boyunca Dârü'l-ulûm'da eğitim faaliyetlerinde bulunmuştur. Tarikatta Reşîd Ahmet Gengûhî'ye bağlı olan babası 1381/1936 yılında vefat etmiştir.³⁷ Annesi ise Sâdât Hanım'dır. Hz. Osman'ın soyundan geldiği belirtilen bu hanımefendi, tasavvuf yolunda Reşîd Ahmed Gengûhî'ye intisap etmiş; hayatını ibadet ve zikre adanmıştır. Pakistan'ın Karaçi bölgesine taşındıktan sonra 1381/1961 yılında vefat etmiştir.³⁸

Müfessir, 1968'den itibaren çeşitli sağlık sorunları yaşamış, 1973'te geçirdiği ani bir beyin krizi sonucu felç olmuş ve bir süre hastanede tedavi görmüştür.³⁹ Mevsuf, 11 Şevval 1396/5 Ekim 1976 tarihinde vefat etmiştir. Cenaze namazı Dr. Abdulhay tarafından kıldırılmış, yaklaşık 50 bin kişinin katıldığı merasimin ardından Dârü'l-ulûm-i Karaçi'nin mezarlığına defnedilmiştir.⁴⁰

1.1. Muhammed Şefî' Diyûbendî'nin Hizmetleri

Muhammed Şefî'nin idarî görevleri (müftülük, siyasi parti başkanlığı ve Dârü'l-ulûm-i Karaçi müdürlüğü) ile ilmî hizmetleri (müderrislik, vaizlik ve yazarlık) bağlamında iki ana başlık altında incelenebilir. İlk olarak idarî görevlerinin toplumsal ve kurumsal sorumluluklarını yansıtan yönleri, aynı başlık altında sırasıyla şu şekilde izah edilebilir:

1.1.1. Muhammed Şefî' Diyûbendî'nin İdari Hizmetleri

Muhammed Şefî, ilmî faaliyetlerinin yanı sıra idarî sahada da önemli görevler üstlenmiştir. Bu bağlamda mevsufun bir müftü olarak fetvâ faaliyetleriyle hukukî ve dinî meselelerde topluma rehberlik etmiştir.⁴¹ Müfessir Dârü'l-ulûm-i Diyûbend'de hocalık yaparken, dönemin baş müftüsü Azizürrâhman Osmanî'den dersler almış ve onun yönlendirmesiyle fetvâ çalışmalarına katılmıştır.⁴²

1925 yılında Dârü'l-ulûm'un baş müftüsü Azizürrâhman Osmanî'nin istifasıyla, 1930'da müfessire Dârü'l-ulûm-i Diyûbend'in baş müftülük görevi teklif edilmiştir. Ancak o, tevazu göstererek bu görevi kabul etmemiştir. Daha sonra, hocası Seyyid Asgar Hüseyin'in teşvikiyle, verdiği fetvâların belirli âlimlerce kontrol edilmesi şartıyla, bu görevi üstlenmiştir.⁴³ Pakistan'a hicret ettikten sonra 1951'de Dârü'l-ulûm-i Karaçi'yi kurmuş ve burada fetvâlarını kayıt altına almıştır. 1961'den vefatına kadar yaklaşık 80 bin fetvâ vermiştir. Onun, sekiz ciltlik *Fetâvâ-i Dârü'l-ulûm* veya *İmdâdü'l-Müftiyyîn* adlı fetvâ derlemesinin sadece dört cildi basılmıştır.⁴⁴

³⁵ Nedvî, *Kitâbü't-Ta'rifât*, 39; Muhammed Zeyd Müzâhirî Nedvî, *Dîn ve Şeria't key Bünyâdîn oar Fikhî Usûl ve Zâbete*, (Diyûbend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2015), 23-29; Muhammed Zeyd Müzâhirî Nedvî, *Tuhfatü'l-Müftî*, (Diyûbend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2013), 13.

³⁶ Birişik, "Muhammed Şefî", 30/573; Diyûbendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 6; Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 19.

³⁷ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/59; Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 22.

³⁸ Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 20-23-24.

³⁹ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/68-69.

⁴⁰ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/16; Diyûbendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 13.

⁴¹ Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 96.

⁴² Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 35.

⁴³ Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/61-62.

⁴⁴ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/6; Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/62.

Müfessirin çabaları sayesinde Dârü'l-ulûm-i Karaçi yıllar sonrasında dünyanın büyük ve güvenilir fetvâ merkezlerinden biri hâline gelmiştir. Suudi Arabistan, Mısır, Şam, Irak, İran, Afganistan, Malezya, Endonezya ve Türkiye gibi coğrafyalardan bu kuruma fetvâ başvurularında bulunulmakta ve ilmî otoritesi kabul edilmektedir.⁴⁵

Hint Alt Kıtas'ında Batı sömürgecisinin değirmen taşı Müslümanlar üzerinde dönerken, Dârü'l-ulûm-i Diyûbend önderleri özgürlük ve bağımsızlık için büyük bir mücadele vermiştir. Bu direnişin öncülerinden Şeyhu'l-Hind Mahmud Hasan hayatının bir kısmını bu davaya adanmış, Malta hapishanesinde ağır işkencelere maruz kalmasına rağmen son nefesine kadar mücadelesini sürdürmüştür.⁴⁶ Onun vefatından sonra Eşref Ali Tehânevî, bu kutsal görevi devralarak Müslümanları Pakistan'ın bağımsızlığını destekleyen Müslim-Lig partisine katılmaya teşvik etmiştir. Tehânevî'nin çağrısıyla Şebbîr Ahmed Osmânî, Zafer Ahmed Osmânî ve müfessir Muhammed Şefî' Deyûbendî, "Cemiyet-i Ulemâ-ı İslâm" adında bir âlimler birliği kurarak, Müslümanları dinî değerlerini koruyacak bağımsız bir devletin kurulması için birlik olmaya çağırışlardır.⁴⁷ Özellikle Muhammed Şefî', bu dava uğruna 1944 yılında Dârü'l-ulûm-i Diyûbend'deki baş müftülük ve hocalık görevlerinden istifa etmiş, tüm vaktini Müslümanları bilinçlendirmeye ve bağımsızlık mücadelesine adanmıştır. Hint Alt Kıtasını dolaşarak Müslümanları hem diliyle hem kalemiyle uyarılmış, sömürgecilerin oyunlarına karşı dikkatli olmaya çağırıştır.⁴⁸ Sonunda 1947 yılında Pakistan devleti kurulmuştur. Böylece Müslümanlar, bağımsız bir ülkede şariatlarını uygulama fırsatı elde etmiştir.⁴⁹ Ancak, Pakistan'ın Hindistan'dan ayrılması büyük bir göç dalgasını ve acı olayları beraberinde getirmiştir. Binlerce Müslüman evlerini terk etmek zorunda kalmış, birçok yerde katliamlar yaşanmış ve yeni kurulan Pakistan devleti büyük sıkıntılarla karşı karşıya kalmıştır. Ama Hindistan devlet âdemleri İngiliz devlet kurumlarını devraldığı için daha az zarar görmüştür.⁵⁰ Bu süreç, Müslümanların özgürlük mücadelesindeki fedakârlıklarını ve bağımsızlık uğruna verdikleri bedelleri gözler önüne sermektedir.

Pakistan'ın bağımsızlığından sonra ise müfessir, hayatını iki büyük ideale adanmıştır: Ülkenin İslâmî prensiplere uygun şekilde yönetilmesi ve Karaçi şehrinde büyük bir Dârü'l-ulûm medresesinin tesisidir.⁵¹ Çünkü müfessir ülkesinin bağımsızlığından sonra, Karaçi'de İslâmî ilimleri öğretecek nitelikli bir medresenin eksikliğini fark etmiş ve bu boşluğu doldurmak için harekete geçmiştir.⁵² İlk iki yıl ülkenin İslâmî düzene girmesi için gösterdiği çabalar nedeniyle medrese kurma çalışmalarına tam olarak odaklanamamıştır. Daha sonra küçük bir mekân kiralarak fetvâ hizmetlerine başlamış, temel dersleri ise öğrencileri Fazıl Muhammed Sû'âtî (ö. 1429/2008) ve Emirü'z-Zamân Keşmîrî'ye (ö. 1409/1989) emanet etmiştir. Tesis edilen medresenin ilk öğrencileri, oğulları Muhammed Refî' ve Muhammed Takî olmuştur.⁵³

Bir süre sonra, Karaçi şehrinde Sihler döneminden kalma eski bir okul, Dârü'l-ulûm'un merkezi olarak tahsis edilmiştir. Müfessir ve damadı Nur Ahmed, birkaç öğrenciyle birlikte mütevazı bir şekilde medreseyi kurmuşlardır. O dönemde Pakistan'da medrese sayısı az olduğu için Dârü'l-ulûm kısa sürede büyük ilgi görmüş ve dinî eğitim almak isteyen öğrenciler söz konusu medreseye akın etmeye başlamıştır. Müfessir başkanlık görevini üstlenirken,

⁴⁵ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/6; Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/63.

⁴⁶ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/6-7.

⁴⁷ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/8.

⁴⁸ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/8.

⁴⁹ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/8-9.

⁵⁰ Azmî, "Hindistan", 18/79.

⁵¹ Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/79; Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 55-56.

⁵² Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/10.

⁵³ Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 55.

damadı da yardımcılığını yapmıştır. Talebe sayısının hızla artmasıyla birlikte mevcut mekân yetersiz hâle gelmiş ve medreseyi Şebbîr Ahmed Osmanî'nin mezarının yakınına taşıma fikri doğmuştur. Ancak bölgedeki bazı kişilerin itirazlarını dikkate alan müfessir, muhtemel bir anlaşmazlığı önlemek amacıyla bu düşüncesinden vazgeçmiştir.⁵⁴ Kısa süre sonra 55 dönümlük bir arazi devlet tarafından kendisine tahsis edilmiş ve Dârü'l-ulûm-i Karaçi'yi⁵⁵ orada inşa ederek büyük bir ilim merkezi hâline getirmiştir. Müfessir, bu medreseyi uluslararası düzeyde faaliyet gösteren bir eğitim kurumu niteliğine kavuşturmuş ve ömrünün sonuna kadar söz konusu medresede hizmet ederek geride büyük bir kalıcı ilmî miras bırakmıştır.⁵⁶

1.1.1.1. Muhammed Şefî' Diyûbendî'nin İlmî Hizmetleri

Muhammed Şefî', Dârü'l-ulûm-i Diyûbend'de öğrenci olduğu dönemde gösterdiği başarısı, geniş düşünce yapısı, hayal gücü ve üstün zekâsı sayesinde, 22 yaşında Dârü'l-ulûm'un hocaları tarafından resmi müderris olarak kabul edilmiştir. Tefsir, hadis, fıkıh, usûlü fıkıh gibi dinî ilimler alanında 26 yıl ders vermiş ve kısa süre içinde Hindistan ve çevresindeki bölgelerde hocalık şöhreti kazanmıştır.⁵⁷ Bu süre zarfında, Hindistan ve Pakistan gibi bölgelerdeki birçok öğrenci onun ilminden faydalanmış ve rehberliğinde bölgenin önde gelen âlimlerden olmuşlardır.⁵⁸

Çalışmanın alanını teşkil eden müellifin tedris ettiği ilimler arasında, özellikle *Sahîh-i Buhârî* ve diğer hadis kitapları müstesna bir öneme sahip olmuştur. 1950'de Dârü'l-ulûm Karaçi'yi kuran müfessir, burada da *Sahîh-i Buhârî'nin* çeşitli bölümlerini uzun yıllar tedris etmiştir. Hadis kitaplarının ders halkalarında en fazla önem verdiği bölüm ise, Buhârî'nin "Kitâbü'l-Vudû" kısmı olmuştur. Ömrünün son dört yılında hastalık nedeniyle derslere katılamamış, ancak *Sahîh-i Buhârî'nin* ilk ve son derslerini öğrencilere teberrük amaçlı devam etmiştir.⁵⁹ O'nun öğretisi yalnızca Hindistan ile sınırlı kalmamış, Endonezya, Afganistan, İran, Türkistan, Buhârâ, Semerkand ve Afrika gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılmıştır. Bu bölgelerden binlerce öğrenci, onun ilminden faydalanma onuruna erişmiştir. Öğrencileri arasında muhaddisler, müfessirler, fakihler, mütekellimler, siyasî liderler ve müellifler bulunmaktadır.⁶⁰

Araştırmancının konusunu teşkil eden müfessirin ilmî kişiliğinin yanı sıra hitabet gücü de dikkat çekici bir özellik olarak öne çıkmaktadır. Onun gerek hutbeleri gerekse farklı ilmî meclislerde irad ettiği sözleri, dinleyiciler üzerinde yalnızca duygusal bir tesir bırakmakla kalmamış, aynı zamanda düşünsel bir yönlendirme ve dinî bilinç inşasına da katkıda bulunmuştur. Bu durum, onun hitabet faaliyetlerinin toplum nezdinde kabul görmesine ve geniş bir tesir alanı oluşturmaya zemin hazırlamıştır.⁶¹

1947 yılında Haydarabad'ın Sind şehrinde Şebbîr Ahmad Osmânî'nin başkanlık edeceği büyük bir Cemiyet-i Ulema-i İslâm konferansı düzenlenmiş, ancak Şebbîr Ahmad Osmânî hastalandığı için bu konferansa katılamamıştır. Bunun üzerine, müfessir bu önemli konferansın başkanlığını yapmak için Sind'e gönderilmiştir. Konferansta, İslam Dininin siyasetle ilgili ilkelerinin eşsizliğini vurgulamış, zalim hükümdarlara itaatin şerîat çerçevesinde nasıl ele

⁵⁴ Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 56-57.

⁵⁵ Dârü'l-ulûm-i Karaçi'nin tarihi, hizmetleri ve faaliyetleri hakkında daha fazla bilgi edinmek için bahse konu olan medresenin *el-Belâğ* dergisine müracaat edilebilir.

⁵⁶ Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 57-58.

⁵⁷ Diyûbendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 7; Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/4.

⁵⁸ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/4.

⁵⁹ Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 91.

⁶⁰ Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 32.

⁶¹ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/8.

alınması gerektiğini açıklamış ve itiraz edenlere hikmetli cevaplar sunmuştur. Ayrıca, din âlimlerinin ve halkın sorumlulukları konusunda da bilgilendirici ve nazik bir sohbet yapmıştır. Bu konuşma zamanında büyük bir yankı uyandırmış ve binlerce kez basılmıştır. Ancak Pakistan'ın kurulmasından sonra bir daha yayımlanmamıştır.⁶² Söz konusu sohbetler, müfessirin toplumun dinî ihtiyaçlarına gösterdiği hassasiyetin somut bir tezahürü olarak değerlendirilir ve onun manevî rehberlik misyonunu üstlendiği kritik bir döneme işaret etmektedir. Bu çerçevede, onun ilmî ve irşadî faaliyetlerinin yalnızca tefsirin bilimsel alanıyla sınırlı kalmadığı; hutbe, vaaz, konferans ve çeşitli sohbetleriyle geniş bir insan kitlesine ulaştığı görülmektedir.

Çalışmanın inceleme alanı olan müfessirin en önemli ilmî hizmetlerinden bir diğeri de ardında bıraktığı eserleri ve bu eserler etrafında teşekkül eden ilmî mirasıdır. Bu miras, hem klasik tefsir geleneğiyle irtibatını hem de çağının dinî toplumsal meselelerine çözüm üretme gayretini yansıtmakla birlikte İslâmî ilimlerin birçok alanında derinlikli bilgiler sunan kıymetli çalışmalar yapmıştır. Urduca, Arapça ve Farsça dillerinde kaleme aldığı 162⁶³ eserinin bulunduğu zikredilmiş, sadece fikhî konularda 95 eser yazmıştır.⁶⁴ Bu eserler tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, siyer, tarih, siyaset gibi geniş bir alanı kapsamakta ve İslâmî ilimleri sistematik bir yaklaşımla ele alarak, ümmetin dinî anlayışına büyük katkılarda bulunmuştur.⁶⁵ Eserleri, İslâmî ilimler açısından büyük bir hazine niteliğinde olup okuyucusunun dinî anlayışını şekillendirmiş, birçok dile çevrilerek geniş kitlelere ulaşmıştır. Mevsuf, ilmî çalışmalarıyla İslam'ı doğru anlama ve yaşama konusunda rehberlik ederek eserleriyle kalıcı bir miras bırakmıştır.⁶⁶

1.2. Tefsiru Ma'ârifil-Kur'ân Adlı Eseri

Tefsiru Ma'ârifil-Kur'ân, Kur'ân'ın değerli bir tefsiri sayılmaktadır. Muhammed Şefî' söz konusu eseri Urduca dilinde sekiz cilt ve 5 bin 717 sayfa şeklinde yazmıştır. Bahse konu tefsirde, Kur'ân-ı Kerîm âyetlerini kolay ve ilgi çeken bir üslupla tefsir etmiştir. İlgili âyetin tefsirinde, dönemin güncel meselelerine de yer veren müfessir, bu yönüyle okuyucuya Kur'ân'ın her dönemde tüm insanlığın ihtiyaç ve problemlerine çözüm sunabilecek bir kitap olduğu mesajını vermektedir. Böylece Kur'ân'ın, insanlığı karmaşık ve hayati meselelerde doğruya, iyiliğe ve ıslaha yönlendirme gücüne sahip olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca müfessir, modern çağın ortaya çıkardığı yeni meseleleri de dikkate alarak bu konulara ilmî çözümler sunmuştur. *Tefsiru Ma'ârifil-Kur'ân*, o zaman 40 bin ciltten fazla basılarak geniş bir okuyucu kitlesine ulaşmıştır. Hint Alt Kıtasında birçok cami ve medresede Kur'ân-ı Kerîm'in anlamını bilmek ve ders müfredatını hazırlamak için o dönemde kullanılan önemli bir kaynaktır. Urduca dilinde, ibaresi kolay, manası titiz ve çözüm öğretmede önemli bir tefsirdir. Söz konusu tefsir Bengalce, Farsça, Peştuce ve İngilizce dillerine tercüme edilmiştir.⁶⁷

1.2.1. Tefsirin Kaynakları

Muhammed Şefî'nin söz konusu tefsiri yazarken birçok kaynağa başvurduğu görülmektedir. Eserde öne çıkan kaynaklar arasında tefsir, hadis, fıkıh, fetâvâ, kelam, siyer-

⁶² Ekber Şâh, *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân*, 43-44.

⁶³ Ele alınan eserler hakkında ayrıntılı bir tanıtım Dârü'l-ulûm-i Karaçi'nin *el-Belâg* adlı dergisinin Müftî-'Azam numaralı başlık altında bilim adamları tarafından detaylı bilgi verilmiştir.

⁶⁴ Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 171.

⁶⁵ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/11.

⁶⁶ Detaylı bilgi için Bkz. Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/15; Diyûbendî, *İmdâdü'l-Müftiyyîn*, 2/86.

⁶⁷ Diyûbendî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 3/11-12; Diyûbendî, *el-İzdiyâdü's-Senî*, 11; Osmânî, *Hayât-ı Müftî-i A'zam*, 172.

tarikh, tasavvuf ve lügat alanındaki eserler dikkat çekmektedir. Bu kısa makalede tüm kaynakları aktarmak mümkün olmasa da, onun en çok referans verdiği ve ön plana çıkardığı tefsir kaynakları şöyle özetlenebilir:

Bu çalışmanın inceleme alanını teşkil eden müfessirin en çok istifade ettiği rivayet tefsirleri şunlardır: Ebü'l-Fidâ İsmail İbn Ömer İbn Kesîr'in (ö. 774/1373) *Tefsirü'l-Kur'ânî'l-'Azîm* veya *Tefsiru İbn Kesîr* isimli eseri,⁶⁸ Ebü'l-Hasen Mukâtil b. Süleymân el-Ezdî el-Belhî'nin (ö. 150/767) *et-Tefsirü'l-Kebîr* veya *Tefsiru Mukâtil b. Süleymân* isimli tefsiri,⁶⁹ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî'nin (ö. 310/923) *Câmi'u'l-beyân 'an Te'vîli Âyi'l-Kur'ân* isimli eseri⁷⁰ ve Ebü'l-Fazl Celâlüddin Abdurrahmân b. Ebî Bekr el-Hudayrî es-Süyûtî'nin (ö. 911/1505) *ed-Dürrü'l-Mensûr fi't-Tefsir bi'l-Me'sûr* adlı tefsiridir.⁷¹

Araştırmanın merkezinde yer alan müfessirin en çok faydalandığı direyet tefsirleri ise şunlardır: Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer et- Taberistânî er-Râzî'nin (ö. 606/1210) *Mefâtîhu'l-Gayb* yahut *et-Tefsirü'l-Kebîr* eseri,⁷² Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer el-Hârizmî ez-Zemahşerî'nin (ö. 538/1144) *el-Keşşâf 'an Hakâ'iki Gavâmizi't-Tenzîl ve 'Uyûni'l-Ekâvil fi Vücûhi't-Tevîl* isimli tefsiri,⁷³ Râgıb el-İsfahânî'nin (ö. V./XI) *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'ân*⁷⁴ adlı eseri ve Ebû Hayyân Esirüddin Muhammed b. Yusuf el-Endelüsî'nin (ö. 745/1344) *el-Bahrü'l-Muhîr* isimli eseridir. Bu eserlerden ağırlıklı olarak dil, belâgat, Arap şiirleri çerçevesinde anlam ve kelime çözme konusunda kaynak olarak istifade etmiştir.⁷⁵

Müellifin tasavvufî yorumlarla alakalı en çok başvurduğu kaynaklar ise şunlardır: İsmâil Hakkı İbn Mustafa el-Hanefî el-Celvetî Üsküdârî'nin (ö. 1137/1725) *Rûhu'l-Beyân fi Tefsiri'l-Kur'ân* ismiyle tanınmış tefsiri,⁷⁶ Şehâbeddin Mahmûd el-Âlûsî'nin (ö. 1270/1854) *Rûhu'l-Meânî fi Tefsiri'l-Kur'ânî'l-'Azîm ve's-Seb'î'l-Mesânî* diye bilinen eseri,⁷⁷ Senâullah Pânîpetî'nin (ö. 1225/1810) *et-Tefsirü'l-Mazharî* isimli eseri⁷⁸ ve Eşref Alî b. Abdilhak et-Tehânevî'nin (ö. 1362/1943) *Beyânü'l-Kur'ân* (Kur'ân'ın Urduca tercüme ve tefsiri niteliğinde) isimli eseridir.⁷⁹

Ahkâm âyetlerinin açıklamasında ise Ebû Abdullah Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin (ö. 671/1273) *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân* ismiyle meşhur olan tefsire⁸⁰ çokça müracaat etmiştir.⁸¹ Aynı şekilde ahkâm âyetleriyle ilgili Ahmed b. Ali Ebû Bekr er-Râzî el-Cassâs'ın (ö. 370/981) *Ahkâmü'l-Kur'ân* eserine,⁸² Ebû Bekr İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) *Ahkâmü'l-Kur'ân* isimli tefsirine⁸³ defalarca müracaat etmiştir. Özetle, zikredilen tefsirlerin yanı sıra başka kaynaklara da başvurulmuştur. Ancak bunların her birinin tek tek sıralanması, metnin hacmini

⁶⁸ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/123-124-129-408-427.

⁶⁹ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/91.

⁷⁰ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/225-427.

⁷¹ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 9/121-213-272.

⁷² Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/91; 9/226.

⁷³ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/94-253.

⁷⁴ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/100; 8/4; 9/167-345-501-536.

⁷⁵ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/220-248; 2/4-37-415; 9/11-133-145-170-241-563.

⁷⁶ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/98-164-209-225-228.

⁷⁷ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/240-279-367; 2/121-147-253-297-363-385; 9/19-99-106-121-184-253-285-296-316-324-486.

⁷⁸ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 2/124-161-181-235-315-327.

⁷⁹ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/244-353; 2/235-266-277-335-339-380; 8/9; 9/119-120-198-273-317-348-477-572-586.

⁸⁰ Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmed, el-Kurtubî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah et-Türkî, (Lübnan Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 2006), 1/9.

⁸¹ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/113-123-125-128-145-245-263-277-367; 2/5-45-67-154-161-209-287-337-377-408-477; 9/14-26-88-91-140-158-216-250-266-281-310-378-488-561.

⁸² Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/110-418; 2/25-31-67-87-117-124-132-161-180-235-442; 8/9; 9/435-513-514.

⁸³ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 1/125-414; 2/355-442-443.

gereksiz biçimde artıracığından burada hadis (Sahih, sünen, mu'cem, müsned ve hadis şerhleri)⁸⁴ fıkıh (Hanefî, Şâfiî ve Hanbelî),⁸⁵ fetâvâ,⁸⁶ kelimeler,⁸⁷ siyer-tarih⁸⁸ ve lügat⁸⁹ kaynakları başta olmak üzere birçok kaynaktan istifade edip atıfta bulunduğu tespit edilmiştir.

1.2.2. Tefsiru Ma'arifi'l-Kur'an'ın Metodu

Tanıtmaya çalıştığımız söz konusu eserin ulaşılabilen ikinci baskısına göre Muhammad Şefî' doğrudan Fâtiha sûresinin tefsirine başlamak istememiştir. Fâtiha sûresinin tefsirine başlamadan önce, ulûmü'l-Kur'an ve tefsir usûlüne dair kısa bir mukaddime yazmayı arzu etmiştir. Böylece okuyucuların tefsire başlamadan önce konu hakkında temel bir bilgi edinmeleri amaçlanmıştır. Ancak müfessir, art arda hastalanması ve vücudunun zayıflaması nedeniyle bu hizmeti oğlu Muhammed Takî'ye devretmek zorunda kalmıştır. O da bu mukaddimeyi yazmaya başlamıştır. Ancak yazmayı hedeflediği bu mukaddimeye aktardığı bilgiler çok detaylı olduğu için ulûmü'l-Kur'an ile ilgili müstakil bir kitap halini almıştır. Bu bilgilerin tamamını tefsirin mukaddimesinde toplamak yerine, babasının önerisi doğrultusunda her konu ile ilgili okuyuculara önemli bilgileri özet halinde sunmayı tercih etmiş; detaylı bilgi için ise müstakil eserine başvurulmasını tavsiye etmiştir.⁹⁰ Tefsirde ulûmü'l-Kur'an ve tefsir usûlü ile ilgili mukaddimedden sonra müfessirin kendi dilinden kısa hayat hikâyesini anlatmıştır. Müellif bundan sonra Dârü'l-ulûm-i Diyûbend'teki eğitim süreci, hocaları, mürşitleri, Dârü'l-ulûm'da hoca ve baş müftü olarak atanması, siyasi faaliyetleri, ilmî ve idari hizmetlerini kaleme almıştır. Özellikle bahse konu olan tefsirin yazma aşaması ve bu yolda çektiği ağır çile ve zorlukları dile getirmiştir.⁹¹

Araştırmanın odak noktasını oluşturan müfessir, Fâtiha sûresinin tefsirine başlarken sûrenin isimleri ve fazileti hakkında bilgi vermiştir. Ardından, Besmele'nin bütün Müslümanlar tarafından Neml sûresinin 30. âyetinin bir parçası olarak kabul edildiğini belirtmiştir. Besmele'nin, Tevbe sûresi dışında tüm sûrelerin başında yer aldığı vurgulanmıştır. Ancak, Besmele'nin Fâtiha ve diğer sûrelerden bir cüz olup olmadığı konusunda müçtehit imamlar arasında ihtilafın bulunduğunu ifade etmiştir. Sadece İmam Ebû Hanife'nin şu görüşünü

⁸⁴ Kütüb-i sitte kaynaklar: Buhârî'nin *el-Câmiü's-Sahîh'i*, Müslim'in *el-Câmiü's-Sahîh'i*, Ebû Dâvûd'un *es-Sünen'i*, Nesâî'nin *es-Sünen'i*, Tirmîzî'nin *es-Sünen'i*, İbn Mâce'nin *es-Sünen'i* gibidir.

Müstedrek, mu'cem ve müsned kaynaklar: Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *el-Müstedrek'i*, Taberânî'nin *Mü'cemü'l-Kebîr'i*, Ahmed b. Hanbel'in *el-Müsned'i*, Dârimî'nin *el-Müsned'i* ve Bezzâr'ın *Müsned'i* gibidir.

Hadis şerhleri: İbn Hacer Askalânî'nin *Fethü'l-Bârî bi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî'si*, Bedreddin Aynî'nin *Umdetü'l-Kârî fi Şerhi Sahîhi'l-Buhârî'si*, Enver Şâh Keşmîrî'nin *Feyzü'l-Bârî 'alâ Sahîhi'l-Buhârî'si* ve Şebbîr Ahmed Osmânî'nin *Fethü'l-Mülhim bi Şerhi Sahîhi'l-İmam Müslim'i* gibi hadis kitapların şerhleridir.

⁸⁵ Hanefî fikhî kaynaklar: Şeybânî'nin *el-Câmiu's-Sagir'i*, İmam Ebû Yûsuf'un *Kitâbü'l-Harâc'ı*, Alâüddin el-Haskefî'nin *ed-Dürrü'l-Muhtâr'ı*, Merjinânî'nin *el-Hidâye'si*, Serahsî'nin *el-Mebsût'ı*, Kâsânî'nin *Bedâ'î'u's-Sanâ'i fî Tertîbi's-Şerâ'i'si* ve Ebü'l-Berekât en-Nesefî'nin *Kenzü'd-Dekâik'i* gibi eserlerdir.

Şâfiî ve Hanbelî fikhî kaynaklar: Gazzâlî'nin *İhyâü Ulûmi'd-Dîn'i*, Ebû Ubeyd b. Sellâm'ın *Kitâbü'l-Emvâl'ı* ve İbn Kudâme'nin *el-Muğnî'si* gibidir.

⁸⁶ Fetâvâ kaynaklar: *el-Fetâvâ'l-Âlemgîriyye*, *Ahsanü'l-Fetâvâ*, *İmdâdü'l-Fetâvâ* ve *el-Fetâvâ'l-Giyâsiyye* gibi eserlerdir.

⁸⁷ Akait kitaplar: Tahâvî'nin *el-Akâidetü't-Tahâviyye'si*, Ebû Hafs en-Nesefî'nin *'Akâ'idü'n-Nesefiyye'si*, Ebû Bekr Beyhakî'nin *Şu'abü'l-İmân*, el-Useymî et-Temîmî'nin *Şerhü'l-Akâidetü'l-Vâsıtiyye* ve ed-Dihlevî'nin *İzhârü'l-Hak* gibi kitaplardır.

⁸⁸ İbn Hişâm'ın *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, İbn Kayyim el-Cevziyye'nin *Zâdü'l-Me'âd fî Hedyi Hayri'l-İbâd'ı* ve İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-Nihâye'si* gibi eserlerdir.

⁸⁹ Ebû Bekir er-Râzî'nin *Muhtârü's-Sihâh'ı*, Fîrûzâbâdî'nin *el-Kâmûsü'l-Muhît* ve Râgıb el-İsfahânî'nin *el-Müfredât fî Ğarîb'l-Kur'an'ı* gibi kaynaklardır.

⁹⁰ Diyûbendî, *Ma'arifi'l-Kur'an*, 1/1.

⁹¹ Diyûbendî, *Ma'arifi'l-Kur'an*, 1/59-71.

nakletmiştir: “Besmele Neml sûresi dışında herhangi bir sûreden cüz değildir ve müstakil bir âyet olarak sûrelerin arasını ayırmak amacıyla indirilmiştir.”⁹² Ayrıca, her işin Besmele ile başlamasının hikmetlerini ve Besmeleyi konu alan sarfî, nahvî ve fikhî hükümler üzerindeki ihtilafları da açıklayarak ele almıştır.⁹³ Ancak diğer sûreleri tefsir ederken de genel olarak, önce sûrelerin isimlerinden bahseder,⁹⁴ sonra sûrelerin fazileti hakkında bilgilendirme yapar,⁹⁵ peşinden sûrelerin nüzul sebepleriyle alakalı konuları zikreder,⁹⁶ varsa sûrelerin arasındaki münasebetlerden⁹⁷ bahsederek tefsire devam eder. Ancak âyetleri tefsir ederken daha detaylı bir şekilde yola çıktığı görülmektedir. Öncelikle âyetin tercümesini verir.⁹⁸ Ardından “Hülâse-i tefsir” başlığı altında kısa bir yorum sunar⁹⁹ ve âyetler arasındaki münasebeti açıklar.¹⁰⁰ Sonra sûrelerin başındaki hurûf-ı mukattaa'nın okunuşu ve bu konudaki ihtilafları nakleder; cumhurun kabul ettiği görüşü aktarır.¹⁰¹ Daha sonra âyetin nüzul sebeplerine değinir¹⁰² ve âyetin fazileti hakkında bilgi verir.¹⁰³ Varsa âyette geçen kelimenin sözlük ve terim anlamlarını açıklar.¹⁰⁴ Zaman zaman âyetin anlamını daha iyi kavratmak için Arapça,¹⁰⁵ Farsça¹⁰⁶ ve Urduca¹⁰⁷ şiiirlerden örnekler sunar. Ayrıca, âyetin fikhî hükümlerini “Ma’ârif ve Mesâil” başlığı altında günümüz koşullarına uygun şekilde ele alır.¹⁰⁸ Bazı âyetlerde “Bir Şüpheye Cevap” başlığı altında şüpheli soruları yanıtlar,¹⁰⁹ önemli konuları ise “Fâide”¹¹⁰ veya “Mesele”¹¹¹ başlıklarıyla vurgular.

Çalışmanın temel eksenini teşkil eden müfessirin tefsirinde rivayet yöntemiyle yapılan yorumlara da yer verilmiştir. Bu bağlamda, âyetlerin diğer âyetlerle, hadislerle, sahâbe görüşleriyle ve tâbiûn yorumlarıyla nasıl tefsir edildiği incelenmektedir. Aynı şekilde, dirayet yöntemi açısından da kelâmî içerikli âyetler, işârî yorumlara açık âyetler, ahkâm âyetleri ve İsrâilî olan rivayetler ile ilgili pasajlara yaklaşımı örnekler üzerinden kısaca ele alınacaktır.

1.2.2.1. Âyetle Tefsir Örneği

Âyetin âyetle tefsir edilmesi, rivayet tefsirleri kapsamında çok önem arz etmektedir. Bu yöntemde âyetleri tafsil etmek veya açıklamak için, bizzat Kur’ân’daki diğer âyetlere müracaat

⁹² Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1,79.

⁹³ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/80-87.

⁹⁴ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/77-78-123.

⁹⁵ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/77-123-124; 8/314-315; 9/259-344; 11/368; 13/389; 14/130-613-628-631-695.

⁹⁶ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/123; 14/342-389.

⁹⁷ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/125; 3/7-8; 8/315-482; 10/403-404.

⁹⁸ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/87.

⁹⁹ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/174-208-339.

¹⁰⁰ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/174-208-209; 3/119-242-517; 4/40-61; 5/120-121; 13/143.

¹⁰¹ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/128-129; 3/8; 5/282; 6/430; 7/2-145-148; 8/482; 9/4; 10/90-162-256-343-403-472; X2/2-125-186-247-308-366; 13/175; 14/145.

¹⁰² Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 2/370-483; 3/33-522; 4/53-71-85-536-537; 14/105-106.

¹⁰³ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/124; 2/370-371-483-484.

¹⁰⁴ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/127-426; 2/51; 4/58-97-249-257; 5/409; 6/298; 7/508; 10/33; 13/128-204-354; 14/359-391-685.

¹⁰⁵ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 2/17; 4/73; 11/325-427; 14/547-632.

¹⁰⁶ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/63-103-104; 2/6-12-17-47-345; 5/242-379-587; 6/51-59-61-116-230-442; 7/62-323; 10/5-41-65; 11/425; 14/617.

¹⁰⁷ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/109; 2/16; 6/290-492; 7/21-150; 10/150; 14/434-441.

¹⁰⁸ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/140-150-208-349.

¹⁰⁹ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/146-202-334-366; 8/278; 13/590; 14/7.

¹¹⁰ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/290-296-300-334-339-343-373; 2/97-266; 3/491-520; 4/62-88; 8/277.

¹¹¹ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 1/386; 3/271; 4/47.

ederek yapılan tefsir çeşidinden sayılmıştır.¹¹² Zira bir yerde kapalı olarak zikredilen bir kelime veya mesele, başka bir yerde şerh ve izah edilmiştir. Yine özet olarak zikredilen bir kısma, bir başka yerde ise teferruatlı olarak zikredilmiştir.¹¹³

Çalışmanın merkezî konumunda bulunan müfessir, Fâtiha Sûresi'nin 3. âyetinde yer alan "مَالِكِ يَوْمِ الدِّينِ" ifadesindeki "Mâlik" kelimesini, Mü'min Sûresi'nin 16. ve 17. âyetleriyle tefsir etmiştir. Öncelikle "Mâlik" kelimesinin anlamını (*bir şeyi elde edip onun üzerinde tasarruf edebilme gücüne sahip olmak*.)¹¹⁴ şeklinde açıklar. Ardından bu kavramı iki boyutta ele alır:

1. Hakiki mülkiyet: Allah Teâlâ, her şeyin gerçek sahibidir; yaratır, yönetir ve terbiye eder.
2. Mecazî (beşerî) mülkiyet: İnsanlara verilen malikiyet sınırlı, geçici ve vekâleten verilmiş bir tasarruf hakkıdır.

Allah bu âyetle insanı uyarır: Dünya nimetleri ve mülkiyeti geçicidir. Ahirette ise tek ve mutlak hükümlanlık Allah'a aittir. Müfessir, bu kavramı desteklemek için Mü'min Sûresinin 16. ve 17. âyetlerine atıfta bulunur.¹¹⁵ Bu âyetlerde kıyamet günü her şeyin Allah'a ait olacağı ve herkesin yaptıklarının karşılığını alacağını vurgulamıştır.¹¹⁶

1.2.2.2. Hadisle Tefsir Örneği

Hz. Peygamber (s.a.v) bizzat vahyin iniş merkezi olması hasebiyle Kur'ân âyetlerini en iyi bilen kişi de doğal olarak kendisidir. Zira Yüce Allah, Hz. Peygamber'e (s.a.v) Kur'ân âyetlerinin manalarını öğretiyor ve Kur'ân'ı tebyîn ile de görevlendiriyor.¹¹⁷

"كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ" (*Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır*.)¹¹⁸ Bu âyetteki "رَانَ" kelimesi "رَيْن" kökünden istikak edilmiş olup (pas ve kir) anlamına gelmektedir. Onların günahlarının pası kalplerine yansımıştır. Pasın bir demiri paslandırıp toprağa çevirdiği gibi günah pasları da bir insanın kalbindeki iyilik ve kötülüğü ayırt eden özelliği ortadan kaldırmaktadır. Dolayısıyla kalplerin paslanma kısmı mücmel olarak bilinmektedir.¹¹⁹

Müfessir bu anlamı açıklığa kavuşturmak için Ebû Hüreyre (ö. 58/678) yoluyla rivayet edilen Hz. Peygamber'in (s.a.v) şu hadisine¹²⁰ yer vermiştir: "Mümin bir kul günah işlediğinde, kalbinde siyah bir nokta oluşur. Eğer tövbe eder de günahından vazgeçer ve af dilerse, kalbi yeniden parlar. Ancak günah işlemeye devam ederse, o siyah nokta giderek büyür ve sonunda tüm kalbini kaplar. İşte Allah'ın Kur'ân'da (*Hayır, hayır! Doğrusu onların kazanmakta oldukları kalplerini paslandırmıştır*.) âyetindeki "رَانَ" kelimesiyle kastettiği anlamın bu olduğunu ortaya koymuştur."¹²¹

1.2.2.3. Sahâbe Görüşüyle Tefsir Örneği

Hz. Peygamber'in (s.a.v) vefatının ardından Kur'ân'ın tefsiri sorumluluğu sahâbeye

¹¹² İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017), 256.

¹¹³ Ömer Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, (İstanbul: Kampanya Kitapları, 2015), 198.

¹¹⁴ Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal er-Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarib'l-Kur'ân*, (yy. Mektebetü Nazâr Mustafâ el-Bâz. ty.), 2/611.

¹¹⁵ يَوْمَ هُمْ بَارِزُونَ لَا يَخْفَىٰ عَلَى اللَّهِ مِنْهُمْ شَيْءٌ لِمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ الْيَوْمَ تُجْزَىٰ كُلُّ نَفْسٍ بِمَا كَسَبَتْ لَا ظُلْمَ الْيَوْمَ إِنَّ اللَّهَ سَرِيعُ الْحِسَابِ

¹¹⁶ Diyûbendî, *Ma'ârifil-Kur'ân*, 1/96.

¹¹⁷ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 202.

¹¹⁸ Mutaffifin 83/14.

¹¹⁹ Diyûbendî, *Ma'ârifil-Kur'ân*, 14/428.

¹²⁰ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ، قَالَ: قَالَ رَسُولُ اللَّهِ: إِنَّ الْمُؤْمِنَ إِذَا أَدْنَبَ كَانَتْ نُكْتَةً سَوْدَاءَ فِي قَلْبِهِ، فَإِنْ تَابَ وَنَزَعَ وَاسْتَعْفَرَ، صُفِّقَ قَلْبُهُ، وَإِنْ زَادَ زَادَتْ، حَتَّى يَغْلُوَ قَلْبُهُ ذَاكَ الرَّأْيَ الَّذِي ذَكَرَ اللَّهُ عَزَّ وَجَلَّ فِي الْقُرْآنِ: {كَلَّا بَلْ رَانَ عَلَى قُلُوبِهِمْ مَا كَانُوا يَكْسِبُونَ}

¹²¹ Diyûbendî, *Ma'ârifil-Kur'ân*, 14/428.

intikal etmiştir. Sahâbe, vahyin iniş sürecine doğrudan tanıklık etmiş, Hz. Peygamber'in (s.a.v) eğitiminden geçmiş ve Arap diline vukufiyetleriyle öne çıkmıştır. Bu bağlamda Kur'ân'ı tefsir ederken, dil kaidelerine riâyet etmiş, nüzûl sebeplerini gözetmiş ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) açıklamalarını esas almışlardır. Ayrıca, gerektiğinde kendi içtihatlarını da devreye sokarak metni açıklama yoluna gitmişlerdir.¹²²

“وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ” (Sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin.)¹²³

Müfessir, söz konusu âyeti tefsir ederken farklı sahâbilerin görüşleriyle şöyle tefsir etmiştir:

قال تعالى وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ... وفسره ابن عباس: بالدين.¹²⁴

İbn Abbâs'a (ö. 68/687-88) göre “خُلُقٍ عَظِيمٍ” ‘den maksat (Yüce din-i İslam’dır.) Zira Allah nezdinde hiçbir din, din-i İslam’dan daha kıymetli ve sevilmemiş değildir.¹²⁵

Hz. Âişe (ö. 58/678) de âyetle ilgili şöyle buyurmuştur:

عن عائشة قالت: كان خلقُ رسولِ الله القرآن.¹²⁶

(Hz. Peygamber'in (s.a.v) ahlakı, Kur'ân'ın kendisidir.) Yani Hz. Peygamber'in (s.a.v) kendisi, Kur'ân'ın insanlara getirdiği mesajı ve ahlakın canlı bir örneğidir.¹²⁷

عن الحُسَيْنِ فِي قَوْلِ اللَّهِ تَعَالَى: وَإِنَّكَ لَعَلَىٰ خُلُقٍ عَظِيمٍ قَالَ: عَلَىٰ آدَبِ الْقُرْآنِ.¹²⁸

Hz. Hüseyin (ö. 61/680) konuyla ilgili şöyle demiştir: “خُلُقٍ عَظِيمٍ” den amaç, (Âdâbu'l-Kur'ân'dır.) Yani Allah'ın Kur'ân-ı Kerîm'de indirdiği güzel davranışlardır. Zikrettiğimiz tüm görüşler netice olarak aynıdır. Çünkü Allah, Hz. Peygamber'in (s.a.v) pür nur vücudunda bütün güzel davranışları en yüksek biçimde toplamıştır.¹²⁹

1.2.2.4. Tabiûn Yorumuyla Tefsir Örneği

Tabiîn nesli, sahâbeden devraldıkları dinî mirası koruma hassasiyetiyle Kur'ân ve sünnetin özgünlüğünü muhafaza etmeye gayret etmişlerdir. Genişleyen İslâm coğrafyasında tefsir faaliyetlerini artırmış, sahâbe rivayetlerini derleme ve İsrâîlî bilgileri ayıklama konusunda titizlik göstermişlerdir. Tefsirde Kur'ân ve sünneti esas alarak sahâbe görüşlerinden faydalanmış ve kendi ilmî yorumlarını da ortaya koymuşlardır.¹³⁰

“تَتَجَافَىٰ جُنُوبُهُمْ عَنِ الْمَضَاجِعِ يَدْعُونَ رَبَّهُمْ خَوْفًا وَطَمَعًا وَمِمَّا رَزَقْنَاهُمْ يُنفِقُونَ” (Onlar, korkarak ve ümid ederek Rablerine ibâdet etmek için yataklarından kalkarlar. Kendilerine rızık olarak verdiğimiz şeylerden de Allah için harcarlar.)¹³¹

Hasan-ı Basrî (ö. 110/728), Mücâhid (ö. 103/721) ve Katâde (ö. 117/735) zikredilen âyetle ilgili şöyle buyurmuşlardır: (Âyette geçen yataktan uzaklaşma özelliği, yatsı namazını cemaatle kılıp sonra sabah namazını da cemaat ile eda eden kişilerden ibarettir.)¹³²

¹²² Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, 3-262; Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 6- 205.

¹²³ Kalem 68/4.

¹²⁴ Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed ed-Dımaşkî, *Fethü'l-Bârî li İbn Receb*, thk. Mahmud b. Şa'bân b. Abdılmaksûd, (Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ğurbâ el-Eseriyye, 1996), 1/101.

¹²⁵ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 14/158.

¹²⁶ Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî, el-Ezdî, *Sünen Ebî Dâvûd*, thk. Şuayb el-Ernâvût, (yy. Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009), 2/502.

¹²⁷ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 14/158.

¹²⁸ Ebû Muhammed el-Hüseyin b. Mes'ud b. Muhammed el-Ferrâ' el- Begavî, *Şerhu's-Sünne*, thk. Şuayb el-Ernâvût, (Beirut: el-Mektebü'l-İslâmî, 1983), R. 3663, 13/234.

¹²⁹ Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 14/158.

¹³⁰ Çelik, *Tefsir Usûlü ve Tarihi*, 207-208.

¹³¹ Secde 32/16.

¹³² Diyûbendî, *Ma'ârifî'l-Kur'ân*, 7/376.

1.2.2.5. Kelâm Konulu Bir âyetin Tefsir Örneği

Müfessir, kelâmî meseleleri tamamen dışlamamakla birlikte, bu konulara yalnızca gerektiği ölçüde değinmiş; tartışmalı âyetlerde ise gereksiz ve detaylı polemiklerden kaçınarak âyetin anlamını özlü biçimde açıklamıştır. Zaman zaman selef-i sâlihînin görüşlerini de naklederek tefsirin akışını bozmadan bir sonraki âyetin tefsirine geçmiştir.¹³³

“الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى” (Rahmân Arşa istiva etmiştir.)¹³⁴

Müfessir, Rahmân'ın Arş'a istivası konusunda ayrıntılı bir açıklama sunmamıştır. Ancak selef-i sâlihînin cumhurunun görüşünü özetle aktarmıştır. Bu bağlamda, istivânın hakikati ve keyfiyeti hakkında kesin bilgi bulunmadığını ve bu konunun müteşâbihât kapsamında değerlendirildiğini belirtmektedir. Ancak her Müslüman “الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى” âyetinin hak olduğuna inanmalı ve istivânın keyfiyetinin Allah'ın yüceliğine layık bir şekilde olduğunu kabul etmelidir. Bu dünyada hiç kimse onun künhüne vakıf olamayacaktır.¹³⁵

1.2.2.6. İşârî Bir Âyetin Tefsir Örneği

İşârî tefsir, Kur'an-ı Kerîm'in âyetlerini, zahirde görünen anlamlarının dışında, sülûk ehline gizlice görünen bazı işaretlere dayanarak yorumlamaktır. Bu yorumlar ile âyetlerin zahiri anlamları arasında bir uyum kurulması mümkündür.¹³⁶ Ancak bilinmelidir ki, bu faaliyet de ölçsüz ve kâidesiz değildir.¹³⁷

“يَا أَيُّهَا النَّاسُ قَدْ جَاءَكُمْ مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ وَشِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ وَهُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ” (Ey insanlar! İşte size Rabbinizden bir öğüt, kalplere bir şifâ ve inananlar için yol gösterici bir rehber ve rahmet (olan Kur'an) geldi.)¹³⁸ Müfessir bu âyette Kur'an'la ilgili geçen vasıflarla alakalı bazı tasavvufi yorumlarda bulunmuştur. “مَوْعِظَةٌ مِنْ رَبِّكُمْ” Müfessir bu âyetten hareketle, insanın öncelikle dış görünüşünü şeriata uygun hâle getirmesi ve zahirine yakışmayan vasıflardan uzak durması gerektiğini ifade etmektedir. Kur'an'ın öğütlerini işitmekle, kişinin zahirini ıslah ederek Allah Teâlâ'nın huzuruna layık bir şekilde çıkması amaçlanır. Bu bağlamda, dünya sevgisini kalpten çıkarıp, ahiret endişesiyle donanmak önemlidir. Kur'an-ı Kerîm ise baştan sona, belâgat yönüyle bu tür öğütlere dikkat çekmektedir.

“شِفَاءٌ لِمَا فِي الصُّدُورِ” Sudûr, sadr kelimesinin çoğulu olup göğüsler anlamına gelir ve onun amacı kalptir. Yani Kur'an-ı Kerîm kalpteki (kin, kötü zan, kıskançlık vb.) kötü hastalıklara şifa veren bir ilaç, batınî ve ruhsal hastalıklara tam bir şifadır. Bir diğer ifadeyle insanın batınî kötü amellerine şifadır.¹³⁹

“هُدًى وَرَحْمَةٌ لِّلْمُؤْمِنِينَ” Allah'ın gönderdiği hidâyetle aydınlanıp hak yolunu tutmak ve rahmet olarak indirdiği Kur'an'dan faydalanıp eksiklerini tamamlamaya çaba göstermektir.¹⁴⁰

Kur'an-ı Kerîm insanı, hak ve doğru yola çağırır ve Hak Teâlâ'nın âlemde, doğada ve insanın kendisinde apaçık deliller var ettiğini gösterir ki insan bu deliller üzerinde tefekkür ederek hem kendini hem de Hâlik'ini tanısın.

¹³³ Diyûbendî, Ma'ârifil-Kur'an, 1/218; 9/7.

¹³⁴ Tâhâ 20/5.

¹³⁵ Diyûbendî, Ma'ârifil-Kur'an, 9/7.

¹³⁶ Nûruddîn İtr, Ulûmü'l-Kur'âni'l-Kerîm, (Dımaşk: Mektebetü's-Sabâh, 1996), 97; Çelik, Tefsir Usûlü ve Tarihi, 212.

¹³⁷ Çelik, Tefsir Usûlü ve Tarihi, 212.

¹³⁸ Yûnus 10/57.

¹³⁹ Diyûbendî, Ma'ârifil-Kur'an, 6/484.

¹⁴⁰ Diyûbendî, Ma'ârifil-Kur'an, 6/486.

1.2.2.7. İsrâîlî İçerikli Âyetin Tefsir Örneği

İsrâîliyât, “İsrâîliye” kelimesinin çoğulu olup, tefsir ilminde Yahudilik, Hristiyanlık ve diğer dinlerden İslâm kültürüne, özellikle Kur’ân tefsirine giren İslâmî olmayan bilgi ve anlatıları ifade eder. Bu rivayetler tefsir kaynaklarında geniş yer tutar. İsrâîliyât olan rivayetler arasında faydalı görülen bilgilerin yanı sıra, hiçbir yararı olmayan, hatta zararlı kabul edilen içerikler de bulunmaktadır.¹⁴¹

“*يُسَبِّحُونَ اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ لَا يَفْتُرُونَ*” (Hiç ara vermeksizin gece gündüz tesbih ederler.)¹⁴²

Abdullah b. Hâris (ö. 84/703) şöyle rivayet etmektedir: “Kâ’b el-Ahbâr’a (ö. 32/652-53) Meleklerin Allah’a tesbih ve zikir etmekten başka görevleri var mıdır? Varsa, sürekli tesbih ederken diğer işleriyle nasıl ilgilenebiliyorlar?” diye sordum. Kâ’b el-Ahbâr şu cevabı verdi: “Ey kuzenim! Bir işin veya görevin olması seni nefes almaktan alıkoyuyor mu? Gerçekten de tesbih ve zikir, melekler için adeta nefes almak gibidir. Nasıl ki biz gözümüzü kırparken işlerimiz aksamaz, melekler de tesbih ederken görevlerini aksatmazlar.”¹⁴³

1.2.2.8. Fikhî Konulu Bir Âyetin Tefsir Örneği

Fikhî tefsir, hüküm içeren âyetlerden dinî hükümler çıkarma amacı güden ve düşünsel katkıyı öne çıkaran bir tefsir türüdür. Derin anlayış ve dikkatli yorum gerektiren bu yaklaşım, farklı görüşlerin mukayesesine imkân tanır. Hz. Peygamber’in (s.a.v) âyetleri açıklamasıyla başlayan bu anlayış, sahâbe’nin Kur’ân ve sünnete başvurarak içtihatla bulunmasıyla gelişmiş ve farklı yorumların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.¹⁴⁴

Zikredilecek âyette özgür veya köle olan kadın ve erkeklerin velilerine evlendirme emri verilmiştir:

“*وَأَنْكِحُوا الْأَيَامَىٰ مِنَ الصَّالِحِينَ مِنْ عِبَادِكُمْ وَإِمَائِكُمْ إِنْ يَكُونُوا فُقَرَاءَ يُغْنِهِمُ اللَّهُ مِنْ فَضْلِهِ وَاللَّهُ وَاسِعٌ عَلِيمٌ*” (Sizden bekâr olanları, kölelerinizden ve cariyelerinizden durumu uygun olanları evlendirin. Eğer bunlar yoksul iseler, Allah onları lütfuyla zenginleştirir. Allah, lütfü geniş olandır, hakkıyla bilendir.)¹⁴⁵ “الْأَيَامَىٰ” kelimesi “ايم” kelimesinin çoğulu olup bekâr erkek ve bekâr kadına itlak edilmiştir.¹⁴⁶ Bu bekârlık evlenmemeden kaynaklansın veya evlenip ölüm yahut boşanma neticesinde ortaya çıkmış olsun, fark etmemektedir. Söz konusu âyet bekârlık vasfı taşıyan kişilerin velilerine, onları evlendirme sorumluluğu yüklemektedir.¹⁴⁷ Bu âyetin hitabına göre fakih imamların ortak görüşü: “Nikâhın veliler aracılığıyla gerçekleştirilmesinin sünnete uygun olduğu anlaşılmaktadır. Bu kaide özellikle kadınlar açısından daha iffetli ve onların dinî-dünyevî maslahatlarını kapsamaktadır.” Bundan dolayı İmam Ebû Hanîfe’ye (ö. 150/767) göre,

“Yetişkin bir kız, ailesinin izni olmaksızın denk biriyle evlenirse, nikâhı geçerli sayılır; ancak sünnete aykırı davrandığı gerekçesiyle kınanabilir.” İmam Şâfiî (ö. 204/820) açısından ise “Biz kız velisinin izni olmaksızın evlenirse, nikâhı bâtil sayılmıştır.” Ancak yetişkin bir erkeğin veli izni olmadan evlenmesi, bütün imamlar açısından caiz görülmüştür.¹⁴⁸

Müfessir, nikâhın hükmü konusunda ulemadan isim vermeden çeşitli görüşler nakletmektedir. Müçtehitlerin çoğunluğuna göre, bir kimse evlenmediğinde günaha düşme ihtimali varsa ve evlenme imkânına da sahipse, onun için nikâh farz veya vacip olur. Aksine,

¹⁴¹ Bkz. Cerrahoğlu, *Tefsir Usulü*, 274; Çelik, *Tefsir Usulü ve Tarihi*, 211.

¹⁴² Enbiyâ 21/20.

¹⁴³ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 9/169.

¹⁴⁴ Bkz. İtr, *Ulûmü’l-Kur’âni’l-Kerîm*, 103.

¹⁴⁵ Nûr 24/32.

¹⁴⁶ Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fî ğarîb’l-Kur’ân*, 1/40.

¹⁴⁷ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 9/516.

¹⁴⁸ Diyûbendî, *Ma’ârifî’l-Kur’ân*, 9/517.

nikâh kıyıldığında eşine zulmetme ya da günah işleme durumu söz konusu olacaksa, bu durumda nikâh o kişiye haram veya mekruh kabul edilmiştir.¹⁴⁹

Evlenip evlenmeme durumu eşit olan kimseler hakkında ise, evlenmenin mi yoksa nâfile ibadetle meşgul olmanın mı daha faziletli olduğu hususunda fakihler arasında görüş ayrılığı bulunmaktadır: İmam Ebû Hanîfe'ye göre, "Kişinin nikâh kılması, nâfile ibadetlerle meşgul olmasından daha faziletlidir. Çünkü nikâh, ibadet yönü ağır basan ve Hz. Peygamber'in (s.a.v) önemle vurguladığı bir sünnettir." Ancak İmam Şâfiî ise "Nâfile ibadetle sevap kazanmanın, nikâhtan daha faziletli olduğunu savunur; zira ona göre nikâh, yeme, içme gibi aslında mubah olan bir fiildir ve ibadet amacıyla inzivaya çekilmek daha üstündür."¹⁵⁰

Nihâyetinde zikredilen başlıklarla ilgili örneklerin daha fazlasının yazılması tercih edilmedi. Çünkü meselelerle alakalı âyetlerin tefsiri ve örnekleri detaylı oldukları için makalenin boyutunu aşacak durumdadır. İlgilenmek isteyen okuyucular ayrıntılı bilgi için araştırmaların konusu olan tefsire müracaat edebilirler.

Sonuç

Bu araştırma, 20. yüzyıl Hind Alt Kıtası tefsir geleneğinin önde gelen simalarından Muhammed Şefî' Diyûbendî'yi ve onun en hacimli eseri olan *Tefsiru Ma'ârifil-Kur'ân*'ı merkeze alarak müfessirin ilmî portresini ve tefsirde izlediği yöntemi hedeflemiştir. İnceleme sonucu söz konusu eserde, sade ve akıcı bir dil kullanıldığı, terkiplerinin açık, anlamlarının ise kolay anlaşılır olduğu gözlemlenmiştir. Sarf ve nahiv bilgilerine de yer verilen bu eserde, îrâp çeşitleri ve mana zenginliklerine temas eden detaylı bilgi verilmemiştir. Eserin en dikkat çeken özelliklerinden bir diğeri de müfessirin garip kelimeleri açıklarken sözlük anlamlarından ziyade, okuyucunun kolayca kavrayabilmesi için kavramlarla izah etmeyi tercih etmesidir. Her ne kadar dirayet tefsiri olsa da, rivayetlere sıkça yer verilmiş, aklî ve naklî delillerin birlikte kullanıldığı bir yöntem istifade etmiştir.

Diyûbendî'nin tefsir metodu, klasik tefsir usullerinden tamamen farklı olmamakla birlikte, âyetlerin âyetle, hadisle, sahâbe görüşüyle, tâbiîn yorumuyla sebep-i nüzûlle, şiirle ve aklî delillerle tefsir etmek gibi yöntemleri esas almıştır. Mevsufun tefsirinde dikkat çeken bir diğer husus, fikhî ve diğer konularla ilgili önemli gördüğü meseleleri "Mes'ele", "Fasıl", "Fâide" ve "İzâletü'l-şüphe" başlıkları altında ayrıntılı bir şekilde ele almasıdır. Ahkâm konularında mezhep imamlarının görüşlerini aktarmakla kalmamış, mezhep taassubuna düşmeden değerlendirmelerde bulunmuştur. Ayrıca fikhî konularla ilgili olarak mezhep imamlarının dayandığı hadisleri ele almıştır. Böylece fıkıh, siyer-tarih ve tasavvuf gibi konulara dair zengin bilgiler içeren ama İsrâilî olan rivayetlerden olabildiğince uzak duran, tartışmalı konulardan kaçınan, ilgili âyetlerde kıraatla alakalı meselelere çok kısa bir şekilde değinen ve kelâmî konular ile ilgili âyetlerin tefsirinde ise çoğu zaman başka müfessirlerden alıntı yapan bir eser sayılmıştır.

Sonuç olarak bu çalışmanın Hint Alt Kıtası'nda yaşamış Muhammed Şefî' Diyûbendî ve benzeri müfessirlerin tefsir eserleri üzerine yapılacak araştırmalara yeni bir yön vereceği ve bu alanda farklı meselelerin tartışmaya açılmasına katkı sağlayacağı ümit edilmektedir. Özellikle söz konusu tefsirin klasik ve modern dönem tefsir literatürüyle mukayeseli bir yaklaşımla incelenmesi ya da metin içerisinde yer alan fikhî, tasavvufî ve siyer-tarihî unsurların müstakil tez veya makale çalışmalarına konu edilmesi, bu alanda geliştirilebilecek muhtemel araştırma başlıkları arasında değerlendirilebilir.

¹⁴⁹ Diyûbendî, *Ma'ârifil-Kur'ân*, 9/518-519.

¹⁵⁰ Diyûbendî, *Ma'ârifil-Kur'ân*, 9/518-519.

Kaynakça

- Azmî, Özcan. "Hindistan". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
-, Özcan. "Dârülulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- Begavî, Ebû Muhammed el-Hüseyn b. Mes'ud b. Muhammed, el-Ferrâ'. *Şerhu's-Sünne*. thk. Şuayb, el-Ernavût. Beyrut: el-Mektebül-İslâmî, 1983.
- Birişik, Abdulhamit. "Hindistan'da İslâm Araştırmaları". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
-, Abdulhamit. "Muhammed Şefî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
-, Abdulhamit. *Hind Altkitası Düşünce ve Tefsir Ekolleri*. İstanbul: Kur'ân İlimleri, 2001.
- Buhârî, Muhammed Ekber Şâh. *Müftî-i A'zam-ı Pâkistân key Meşhur Hülefâ ve Telâmizehü*. Karaçi: Maktebet-ü Dârü'l-ulûm-i Karaçi, 1431.
- Cerrahoğlu, İsmail. *Tefsir Usûlü*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 2017.
- Çelik, Ömer. *Tefsir Usûlü ve Tarihi*. İstanbul: Kampanya Kitapları, 2015.
- Daudî, Zaferullah. *Şah Veliyullah Dehlevî'den Günümüze Pakistan ve Hindistan'da Hadis Çalışmaları*. İstanbul: İnsan yayınları, 1995.
- Dimaşkî, Zeynüddîn Abdurrahmân b. Ahmed. *Fethü'l-Bârî li İbn Receb*. thk. Mahmud b. Şa'bân b. Abdilmaksûd. Medîne-i Münevvere: Mektebetü'l-Ğurbâ el-Eseriyye, 1996.
- Diyûbendî, Muhammed Şefî'. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Karaçi: İdâretü'l-Kur'ân ve'l-Ulûmü'l-İslâmiyye, 1418.
-, Muhammed Şefî'. *İmdâdü'l-Müftiyyîn*. Karaçi: Dârü'l-İşâ'at, 2001.
-, Muhammed Şefî'. *el-İzdiyâdü's-Senâ'ale'l-Yâni'î'l-Cenâ*. Lübnân Beyrut: Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2018.
-, Muhammed Şefî'. *Tefsiru Ma'ârifü'l-Kur'ân*. çev. Muhammed Yusuf, Hüseyinpur. İran: İntişâratu Şeyhü'l-İslâm Ahmet Câm, 1967.
- Ezdî, Ebû Dâvûd Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk es-Sicistânî. *es-Sünen Ebî Dâvûd*. thk. Şuayb, el-Ernavût. Yy: Dârü'r-Risâleti'l-Âlemiyye, 2009.
- Hamdânî, Hâmed Eşref. *Müfti Muhammed Şefî' Şâ'iren Arabiyyen*. Karaçi: Câmî'ai Pancâp, ty.
- Itr, Nûruddîn. *Ulûmü'l-Kur'ânî'l-Kerîm*. Dimaşk: Mektebetü's-Sabâh, 1996.
- Kurtubî, Ebu Abdullah Muhammed İbn Ahmed. *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. thk. Abdullah, et-Türkî. Lübnan Beyrut: Müessestü'r-Risâle, 2006.
- Nedvî, Muhammed Zeyd, Müzâhirî. *Dîn ve Şeria't key Bünyâdîn oar Fikhî Usul ve Zâbete*. Diyûbend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2015.
-, Muhammed Zeyd Müzâhirî. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Diyûbend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2016.
-, Muhammed Zeyd Müzâhirî. *Tuhfatü'l-Müftî*. Diyûbend: İdâre-i İfâdât-ı Eşrefiyye, 2013.
- Osmânî, Muhammed Refî'. *Hayât-ı Müftî-i A'zam*. Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif Karaçi, 2005.
-, Muhammed Refî'. *Fetâvâ-yı Dârü'l-ulûm-i Karaçi-İmdâdü's-Sâilîn*. Karaçi: İdâretü'l-Ma'ârif Karaçi, 2010.
- Râgıb İsfahânî, Ebû'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. el-Mufaddal. *el-Müfredât fî Ğarîb'l-Kur'ân*, yy.: Mektebetü Nazâr Mustafâ el-Bâz. ty.
- Rezavî, Seyyid Mahbup. *Tarih-i Dari'l-ulûm Diyûbend*. Yüpî: İdâre-i İhtimâm Darü'l-ulûm-i Diyûbend, 1992.